

شناسنامه حدیث؛ اهداف و مؤلفه‌ها

هادی حجت^۱
احسان سرخه‌ای^۲
سید امیرعباس فضلی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۹

چکیده

حدیث از عصر صدور تاکنون در فراز و نشیب‌های تاریخ، تحولاتی در سند و متن به خود دیده است. پدیده‌هایی همچون تصحیف‌ها، تقطیع‌ها، افتادگی‌ها، گزارش‌های متفاوت سند و متن در منابع و... شناسایی هویت حدیث را دشوار کرده است. این واقعیت، ما را به ایجاد ساختاری برای بررسی زوایای مختلف حدیث وامی‌دارد تا بتوان در آن ساختار با توجه به مؤلفه‌های مختلف، هر حدیث را بهتر شناخت و از دیگر احادیث تمیز داد. مجموع این مؤلفه‌ها را - که شناخت بهتر هر حدیث را به همراه دارند - «شناسنامه حدیث» می‌نامیم. در این پژوهش، ساختاری در دو قالب کوتاه و توسعه‌یافته، مشتمل بر مؤلفه‌های عمومی و تخصصی، برای شناسنامه حدیث پیشنهاد شده و مؤلفه‌های عمومی حدیث با توجه به آسیب‌های حدیثی و نیز دقت در عوامل پذیرش و فهم درست حدیث به صورت توصیفی، گردآوری و تدوین شده است. **کلیدواژه‌ها:** شناسنامه حدیث، متن حدیث، سند حدیث، مؤلفه‌های عمومی، مؤلفه‌های تخصصی.

۱. درآمد

روشن است که سنت در شناخت کلیات و اجزاء دین، نقش بسزایی دارد و حدیث به عنوان گزارشگر این سنت، از اهمیت فراوانی برخوردار است. هر حدیث در فضایی خاص

۱. دانش‌یار دانشگاه قرآن و حدیث (نویسنده مسئول) (Hojjat.H@qhu.ac.ir).

۲. استادیار گروه قرآن پژوهی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (c.sorkhcei@gmail.com).

۳. کارشناس ارشد رشته علوم حدیث، گرایش تفسیر اثری (fazlisedabbas@gmail.com).

صادر شده و از زمان صدور و در گذر تاریخ مسیری را طی کرده تا به دست ما رسیده است. احادیث گاه در حین انتقال به گونه شفاهی یا کتبی در سند و متن دگرگونی‌هایی را به خود دیده‌اند. تصحیف، تحریف، زیاده و نقصان سهوی یا عمدی در سند و متن، طرق متعدد و متفاوت، تقطیع، نقل به معنا و موارد دیگری از این قبیل، نقل‌های موجود را با تفاوت‌ها و اختلافاتی مواجه ساخته است. چه بسا از این رهگذر شناسایی و تشخیص هویت اصلی حدیث و ارزیابی و فهم صحیح آن دشوار شده باشد. همچنین فضای صدور حدیث نقش بسزایی در فهم آن دارد؛ به گونه‌ای که لازم است در فضای تاریخی خود درک و فهمیده شود. علاوه بر این نکات، گاه با احادیثی روبه‌رو می‌شویم که از اساس نسبت به صدور آن‌ها از معصومین علیهم‌السلام تردید جدی وجود دارد.

علاوه بر آن، پرداختن به هویت و بازشناسی یک حدیث، فارغ از نگاه دینی، بررسی یک اتفاق تاریخی است؛ برای نمونه، اگر در مسیر پرداختن به هویت و بازشناسی یک حدیث، به جعلی بودن آن پی ببریم، بررسی جاعلان و علل جعل آن حدیث، فواید بسیاری به همراه خواهد داشت.

عوامل یادشده و دیگر مسائل پیش‌رو در مواجهه با احادیث، ناچار ما را به طراحی ساختاری برای بررسی زوایای مختلف حدیث وامی‌دارد تا با استفاده از مؤلفه‌های مختلف، هر حدیث را بهتر بشناسیم و بتوانیم آن را از دیگر احادیث تمییز دهیم. بنابراین، شناخت مؤلفه‌های احادیث و بررسی هویت آن‌ها در ساختاری جامع و مانع، از جهات مختلف حائز اهمیت است.

علاوه بر اهمیت فهم درست هر حدیث و فوایدی که به همراه دارد، با وجود پدیده‌هایی همچون نقل به معنا، تقطیع و تکرار حدیث در منابع مختلف، گردآوری اطلاعات مرتبط با هر حدیث، گام مهمی در تشخیص همسانی و ارتباط احادیث به شمار می‌رود. موضوع اصلی این پژوهش، بررسی اهداف و شناسایی ساختاری است که در بردارنده مؤلفه‌های عمومی شناخت حدیث با روش توصیفی است. در پایان به اختصار برخی از مؤلفه‌های تخصصی نیز معرفی می‌شوند.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که تاکنون پژوهشی کامل و مدوّن در این باره نگاشته نشده است. البته در بخش تحلیل اسناد می‌توان به آثار نگارش شده در این بخش و تلاش برخی از جامع‌نویسان متأخر برای گزارش اسناد مختلف احادیث اشاره کرد. همچنین می‌توان به امکان دسترسی «اسناد بازسازی شده» در نرم‌افزار «جامع الأحادیث» و بررسی‌های سندی در

نرم افزار «درایة النور» از مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی را ابزاری برای شناسایی هر حدیث در بخش اسناد در نظر گرفت. همچنین مروری بر «احادیث مشابه» در نرم افزار «جامع الأحادیث» کمک شایانی به کشف اشتراکات و اختلافات احادیث می کند. باید توجه داشت که در این پژوهش ها و ابزارها فقط به برخی از مؤلفه های شناخت حدیث پرداخته شده است، اما ساختار کلی گردآمده از همه مؤلفه ها معرفی نشده است.

شایان ذکر است که در نخستین شماره نشریه «علوم حدیث» در مصاحبه ای با مؤسس مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث، به شروع کار مطالعاتی برای شناسنامه دار کردن احادیث از سوی این مؤسسه و ذکر مراحل آن اشاره شد،^۱ اما در عمل، پژوهشی ساختارمند و مستقل در این باره در اختیار پژوهشگران قرار نگرفت.

۲. اصطلاحات

واژه «حدیث» از ریشه «حدث» و در لغت به معنای هر چیز نوپدید است.^۲ این واژه در اصطلاح علوم حدیث شیعه این گونه تعریف می شود:

كَلَامٌ يَحْكِي قَوْلَ الْمُعْصُومِ عليه السلام أَوْ فِعْلَهُ أَوْ تَقْرِيرَهُ.^۳

نکته با اهمیت آن است که این تعریف، حدیث را حکایت گرگفتار، کردار یا تقریر معصوم عليه السلام می داند، نه خود گفتار، فعل یا تقریر معصوم عليه السلام. بنابراین، ممکن است حکایت گری با تغییرها و تبدیلهای سهوی و گاه عمدی همراه شده باشد، که در مسیر پژوهش های حدیثی باید به آن ها توجه کافی کرد. شناسایی ویژگی های احادیث، این مسیر را برای حدیث پژوهان هموار می کند.

همان گونه که گفته شد، برای دستیابی به هویت یک حدیث و بازشناسی ابعاد مختلف آن، ساختاری جامع و مانع مورد نیاز است تا در آن ساختار با گردآوری اطلاعات گوناگون در قالب مؤلفه های متعدد، آن حدیث بهتر شناخته شود. می توان مجموع این مؤلفه ها را - که شناخت بهتر هر حدیث را در پی دارد - «شناسنامه حدیث» نامید. در این ساختار با ارائه

۱. «آشنایی با مؤسسه فرهنگی دارالحدیث».

۲. الحاء والذال والطاء أصل واحد، و هو كَوْنُ الشَّيْءِ لَمْ يَكُنْ (معجم مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۳۶).

۳. الوجیزة فی علم الدراية، ص ۵۳۴. واژه «روایت» نیز در اصطلاح علوم حدیث گاه در همان معنای «حدیث» و گاه در معنای مصدری به کار برده می شود. برای آشنایی با معانی مختلف این واژه، رک: معجم مصطلحات الرجال و الدراية، ص ۶۸ به بعد. نیز، رک: «کاربرد حدیث و روایت در فهرست و رجال پیشینیان».

مجموعه اطلاعات درباره یک حدیث، هویت و نکات پیدا و پنهان آن گرد می‌آید و موجب تمایز آن حدیث با دیگر احادیث می‌شود.

منظور از «مؤلفه‌های شناسنامه حدیث»، «داده»‌های مورد نیاز در شناسنامه حدیث است. مؤلفه‌ها را می‌توان در دو دسته عمومی و تخصصی جای داد. به آن دسته از مؤلفه‌هایی که در همه احادیث مشترک‌اند، «مؤلفه‌های عمومی حدیث» گوییم؛ مؤلفه‌هایی همچون «منابع گزارش‌کننده»، «راویان»، «اعراب‌های مختلف و محتمل»، «اسباب ورود»، و «سیر تطور متن حدیث در منابع نقل‌کننده».

از سوی دیگر، مؤلفه‌هایی وجود دارند که به موضوعات و حوزه‌های دانشی خاص مرتبط هستند. از این مؤلفه‌ها می‌توان به «مؤلفه‌های تخصصی حدیث» یاد کرد؛ مانند مؤلفه‌های تخصصی احادیث تفسیری، اعتقادی، فقهی و اخلاقی. برای نمونه، «محدوده مورد تفسیر در قرآن کریم» و «کارکرد حدیث در تفسیر قرآن کریم»، دو مؤلفه از مؤلفه‌های تخصصی در احادیث تفسیری هستند.

روشن است که هریک از مؤلفه‌های شناسنامه حدیث، دارای یک «شناسه» است که به کمک آن شناسه می‌توان آن را از دیگر مؤلفه‌ها تمییز داد.

۳. اهداف

هدف از تشکیل شناسنامه حدیث را می‌توان به دو بخش جزئی و کلی تقسیم کرد. منظور از هدف جزئی، گردآوری و ارائه اطلاعاتی است که در کشف اعتبار، قبول، رد یا فهم یک حدیث مشخص یاری می‌رساند. همچنین پی بردن به عبارات افزوده یا کم شده در متون روایی مختلف از اهداف جزئی تشکیل شناسنامه حدیث به شمار می‌رود. در مقابل، اهداف کلی اهدافی هستند که در چارچوب دستیابی به نظریات کلان حدیث پژوهی و نیز شناخت کلی احادیث و راویان آن‌ها قرار دارند. به دست آوردن شمار احادیث غیرتکراری موجود و کشف افتادگی‌ها در اسناد مشابه از جمله این موارد هستند. علاوه بر آن‌ها، بررسی فراوانی احادیثی خاص از یک راوی، بیانگر علاقه‌مندی یا تخصص آن راوی در آن موضوع است که می‌تواند فواید رجالی باارزشی را به همراه داشته باشد. بدیهی است که اهداف کلی، تنها پس از شناسنامه‌دار شدن تعداد پرشماری از احادیث قابل دستیابی است.

مناسب است برای تبیین و روشن شدن اهداف کلان و قابل دستیابی در شناسنامه‌دار کردن احادیث مثالی ذکر شود. پس از شناسنامه‌دار شدن احادیث دو کتاب تفسیر نور الثقلین و تفسیر

البرهان فی تفسیر القرآن که بدون تردید بیشترین احادیث تفسیری را در میان تفاسیر روایی در خود جای داده‌اند، می‌توان به پاسخ‌های تقریبی پرسش‌های ذیل دست یافت:

۱. چند درصد از احادیث تفسیری شیعه، تأویلی است؟
 ۲. کدام واژگان قرآنی را اهل بیت علیهم‌السلام تبیین کرده‌اند؟
 ۳. احادیث تفسیری، بیشتر در چه بازه‌های زمانی و به چه دلایلی صادر شده‌اند؟
 ۴. کدام راویان و با چه گرایش‌هایی به نقل چه گونه‌ای از احادیث تفسیری پرداخته‌اند؟
- از جمله اهداف ترسیمی برای تشکیل شناسنامه احادیث، دستیابی به اطلاعات لازم برای تولید نرم‌افزارهای حدیثی است که ابعاد مختلف هر حدیث و سیر تحولات آن را در اختیار پژوهشگران این حوزه قرار دهد.

۴. ساختارهای پیشنهادی برای مؤلفه‌های عمومی

در این پژوهش، ساختارهای پیشنهادی برای مؤلفه‌های عمومی شناسنامه حدیث را از نظر مقدار داده به «ساختار کوتاه» و «ساختار توسعه‌یافته» تقسیم کرده‌ایم. ساختار کوتاه، گزیده‌ای از ساختار توسعه‌یافته است. فرآیند شناسنامه‌دار کردن احادیث در این ساختار سریع‌تر صورت خواهد گرفت. بنابراین، ساختار کوتاه اهداف نزدیک‌تری را دنبال می‌کند. روشن است که بررسی ابعاد دقیق‌تر یک حدیث در ساختار توسعه‌یافته محقق می‌شود و برای دستیابی به این منظور باید مسیر طولانی‌تری را پیمود.

در هر دو ساختار پیشنهادی، مؤلفه‌های عمومی شناسنامه حدیث به چهار دسته اصلی تقسیم شده‌اند که عبارت‌اند از: ۱. فضای صدور حدیث، ۲. منابع گزارش‌کننده حدیث، ۳. اسناد حدیث و ۴. متن حدیث. این دسته‌بندی را باید گامی اولیه برای شناسنامه‌دار کردن احادیث دانست که با بررسی‌های بیشتری توان دسته‌بندی‌های جامع‌تر و مانع‌تری را پیشنهاد داد. در بخش پیوست این پژوهش، مؤلفه‌های عمومی شناسنامه حدیث به صورت خام دیده می‌شود که جزئیات و گزینه‌های هر مؤلفه به شکلی مبسوط آمده است.

قبل از ورود به ساختارها و شمارش مؤلفه‌ها، ذکر دو نکته مهم ضروری است: نکته نخست، آن‌که باید مؤلفه‌های شناسنامه حدیث به گونه‌ای انتخاب شوند که نتیجه بررسی‌ها، پدید آمدن دو شناسنامه برای یک حدیث را در پی نداشته باشد؛ برای نمونه، در بخش «مؤلفه‌های ناظر بر اسناد حدیث»، باید به گزارش توصیف رجالیان از راویان حاضر در زنجیره سند آن حدیث بسنده کرد و به داوری درباره صحت یا ضعف آن سند نپرداخت.

بنابراین، با وجود اختلاف دیدگاه و مبانی حدیث پژوهان دربارهٔ راویان، بهتر است این مقوله را به تشخیص هر حدیث پژوه، بر اساس مبانی و ضوابط پذیرفته شدهٔ ایشان واگذار شد.
بر پایهٔ این شیوه در شناسنامه دار کردن احادیث نباید در پی قضاوت دربارهٔ هیچ حدیثی بود، بلکه هدف، تبیین سرگذشت یک حدیث از هنگام پیدایش تا عصر حاضر است. با ارائهٔ این داده‌ها هر حدیث پژوه می‌تواند خود به فهم و داوری دربارهٔ آن حدیث دست یابد. البته در صورت انحراف از این شیوه نباید توقع داشت با اختلافات فراوان موجود در میان صاحب نظران، شناسنامه نوشته شده برای هر حدیث مرجعی برای بررسی‌های حدیثی همگان باشد.

نکته دوم، آن‌که مؤلفه‌ها در این پژوهش، ناظر بر احادیث شیعه انتخاب شده‌اند. بنابراین، از برخی مؤلفه‌ها همچون «طرق تحمل حدیث» که در احادیث اهل سنت رواج دارد، پرهیز شده است. هرچند بیشتر مؤلفه‌ها تنها اختصاص به احادیث شیعه ندارد.

۱-۴. ساختار کوتاه

ساختار کوتاه با هدف شتاب بخشی به فرآیند شناسنامه دار کردن احادیث ارائه می‌شود. در این ساختار، مؤلفه‌هایی گزینش و بررسی می‌شوند که کاربرد بیشتری در مجموعهٔ احادیث دارند یا از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. در این بخش فقط به بیان عناوین مؤلفه‌ها در ساختار کوتاه که گزیده‌ای از ساختار توسعه یافته است بسنده می‌شود که عبارت‌اند از:

۱. مؤلفه‌های بخش ناظر بر فضای صدور حدیث: اسباب ورود حدیث،
۲. مؤلفه‌های بخش ناظر بر منابع حدیث: کهن‌ترین منبع،
۳. مؤلفه‌های بخش ناظر بر اسناد حدیث: گوینده اصلی و نوع سخن بر اساس آن، نوع حدیث بر اساس اتصال و انقطاع سند، سند بازسازی شده، راویان و توصیف ایشان، اسناد دیگر حدیث،
۴. مؤلفه‌های بخش ناظر بر متن حدیث: موضوعات اصلی و فرعی متن حدیث، غریب الحدیث (غریب اللفظ) در متن، بررسی تفاوت‌ها در نقل متن.

۲-۴. ساختار توسعه یافته

این ساختار مشتمل بر همان دسته‌بندی چهارگانه در ساختار کوتاه است، با این تفاوت که جزئیات بیشتری از ابعاد مختلف یک حدیث واکاوی می‌شود. در این بخش، توضیح مختصری از هر مؤلفه و شرح برخی از کاربردهای آن‌ها ارائه خواهد شد.

۴-۲-۱. مؤلفه‌های ناظر بر فضای صدور حدیث

نخستین دسته از مؤلفه‌های عمومی در ساختار توسعه یافته به شاخصه‌های ناظر بر فضای صدور حدیث از معصوم علیه السلام اختصاص دارد. سه مؤلفه زمان صدور، اسباب ورود حدیث و مخاطب/مخاطبان حدیث در هنگام صدور آن، در این دسته جای می‌گیرند.

۴-۲-۱-۱. زمان صدور

مقصود از زمان صدور حدیث، زمانی است که قول، فعل یا تقریر معصوم علیه السلام تحقق یافته است. اگرچه زمان صدور هر حدیث با توجه به زمان حیات گوینده اصلی آن قابل تشخیص است، اما در برخی از احادیث می‌توان با استناد به شواهد داخلی یا خارجی متن حدیث به بازه زمانی محدودتر و دقیق‌تری دست یافت. برای نمونه، استناد به زمان حیات مخاطب حدیث، اطلاع از زمان وقوع اسباب ورود حدیث، توجه به مضمون و محتوای حدیث از جمله این شواهد به شمار می‌آیند. برای نمونه، با استناد به محتوای حدیث «عَلَيْهِ بِنُ مُحَمَّدٍ، عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْكُوفِيِّ، عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْمَكْفُوفِ، عَنْ عَمْرِو الْأَهْوَازِيِّ قَالَ: أَرَانِي أَبُو مُحَمَّدٍ عليه السلام ابْنَهُ، وَقَالَ: هَذَا صَاحِبُكُمْ مِنْ بَعْدِي»،^۱ می‌توان زمان صدور حدیث را به صورت دقیق‌ترین سال‌های ولادت امام مهدی علیه السلام تا تاریخ شهادت پدر بزرگوارشان دانست.

زمان صدور حدیث می‌تواند با توجه به اتفاقات تاریخی، ملاحظات اجتماعی، باورهای فکری و مکاتب کلامی و فقهی مختلف آن زمان، یاری‌گرفهم بهتر حدیث در مباحث فقه الحدیثی باشد.

از سوی دیگر، اگر تاریخ صدور حدیث با عنایت به محتوا و اسباب صدور آن به دست آمده باشد، می‌تواند توجه پژوهشگر را به اشکالات تاریخی یا سندی مطرح در حدیث جلب کند. برای نمونه، اگر تاریخ صدور حدیث با تاریخ حیات آخرین راوی سند مغایر باشد، به بررسی‌های سندی یا تاریخی بیشتری نیاز داریم.

۴-۲-۲. اسباب ورود (صدور) حدیث

درک انگیزه‌های صدور سخن معصوم علیه السلام را «سبب ورود» حدیث می‌نامند.^۲ این سبب‌هایی که منجر به صدور حدیث می‌شود، ممکن است ناشی از جریانات اعتقادی، سیاسی، فقهی و اجتماعی یا در پاسخ به پرسش‌ها، عرضه احادیث و ... باشد. از آنجا که

۱. الکافی، ج ۲، ص ۱۲۲.

۲. رک: منطق فهم حدیث، ص ۲۹۳.

غفلت از قراین ناظر بر هر سخن یا عمل، موجب برداشت نادرست از آن می‌شود، توجه به علل مختلف و قرینه‌های پیرامونی صدور حدیث بسیار با اهمیت است. در مقابل، بی‌توجهی به آن‌ها موجب فهم نادرست حدیث یا کنار نهادن آن می‌شود. جداسازی قضایای حقیقی از قضایای خارجی، تبیین موضوع و حکم، رفع تعارض و تنافی، رفع استبعاد، رفع اجمال و شناخت تصحیف در نقل نادرست، از فواید پرداختن به اسباب ورود حدیث به شمار می‌روند.^۱

۴-۲-۱. مخاطب/مخاطبان حدیث

مقصود از مخاطب در شناسنامه حدیث، همان مخاطب مستقیم معصوم علیه السلام در هنگام صدور حدیث است. در برخی حالات، مخاطب، فردی نام‌آشنا و مشخص است که از هویت او اطلاعات کافی در دست است. در پاره‌ای حالات نیز ممکن است فقط با نشانه‌هایی چون مذهب و ... از مخاطب اطلاعاتی در دست باشد.

در این مؤلفه، پس از ذکر نام یا هویت مخاطب به مذهب، شغل، شهر یا منطقه سکونت، از شاگردان امام علیه السلام بودن یا نبودن، عرب یا غیرعرب بودن و هر نکته دیگری که ما را در فهم درستی از حدیث یاری رساند، پرداخته می‌شود. از جمله فایده‌های شناخت مخاطب حدیث و آشنایی با ویژگی‌های وی، امکان تشخیص تقیه‌ای بودن حدیث است. همچنین بررسی تأثیر برخی شرایط ویژه مرتبط با آن راوی بر اختصاص حکم صادر شده بروی است که از آن به قضیه خارجی تعبیر می‌شود.^۲

۴-۲-۲. مؤلفه‌های ناظر بر منابع حدیث

پس از توجه به محورهای مرتبط با فضای صدور حدیث، به منابع و آثاری می‌پردازیم که از آن زمان تاکنون، حدیث را در خود جای داده و به نسل‌های بعد منتقل کرده‌اند.

۴-۲-۳. کهن‌ترین منبع

ضروری است در این بخش ابتدا کهن‌ترین منبع گزارش‌کننده حدیث کشف و ثبت شود، منبعی که ممکن است موجود یا مفقود باشد. این نکته را نباید از نظر دور داشت که ممکن است به دلیل وجود اسناد گوناگون از یک حدیث، به منبع واحدی دست نیابیم و حاصل پژوهش آن باشد که حدیث دارای دو یا چند منبع اصلی بوده است. در این صورت،

۱. همان، ص ۲۹۵ - ۳۱۶.

۲. رک: «مخاطب حدیث و نقش آن در شناخت قضایای حقیقیه و خارجیّه».

بررسی تفصیلی همه آن‌ها لازم به نظر می‌رسد. بررسی کهن‌ترین منبع حدیث تأثیر بسیاری در اصل پذیرش و مقبولیت حدیث دارد. همچنین آشکار شدن اعتبار متفاوت منابع، می‌تواند در ترجیح یکی از نسخه بدل‌ها، تشخیص تصحیف‌ها، ادراج‌ها و مواردی از این دست راهگشا باشد.

۴-۲-۲. منابع حدیثی دیگر

در این مؤلفه به ذکر تمامی منابع حدیثی نقل‌کننده حدیث به جز کهن‌ترین منبع، به ترتیب زمان تألیف آن‌ها می‌پردازیم. ممکن است این منابع، حدیث را از کهن‌ترین منبع موجود نقل کرده باشند یا آن را از منبعی دیگر که چه بسا از آن منبع موجود کهن‌تر باشد به دست آورده باشند. شمارش همه منابع نقل‌کننده، پیش‌نیاز گردآوری اسناد و متن‌های مختلف یک حدیث است که در بخش‌های بعدی شناسنامه حدیث مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

۴-۲-۳. مؤلفه‌های ناظر بر اسناد حدیث

پس از بررسی منابع مکتوب گزارشگر حدیث، نوبت به بررسی افراد گزارش‌کننده حدیث می‌رسد. بررسی سند حدیث همواره مورد توجه اندیشمندان و حدیث‌پژوهان بوده است. در این بخش از مؤلفه‌های عمومی، به کاوش درباره شخصیت‌های دخیل در گزارش، اجزای مختلف زنجیره آن‌ها، آسیب‌های احتمالی و مسائل پیش‌روی اسناد حدیث خواهیم پرداخت.

۴-۲-۳-۱. گوینده اصلی و نوع سخن براساس آن^۱

بدیهی است گوینده اصلی سخن، تأثیر مستقیم در اعتبار آن سخن دارد. این مؤلفه علاوه بر مشخص نمودن نام گوینده اصلی سخن، نوع آن را براساس قدسی، مرفوع، موقوف و یا مقطوع بودن، مشخص می‌نماید.

در سند برخی از احادیث، به نام گوینده اصلی به شکلی آشکار با اسم ظاهر اشاره نشده است. این در حالی است که گزارش‌کننده حدیث از گوینده سخن با ضمیر غائب یاد می‌کند. بنابراین، حدیث مضمربنی یکی از اقسام حدیث در نزد شیعیان است.

۴-۲-۳-۲. نوع حدیث براساس اتصال و انقطاع سند

اتصال و انقطاع سند حدیث از نکات مهم در بحث سندشناسی به شمار می‌رود؛ زیرا

۱. برخی تقسیم‌بندی‌های حدیث که در این بخش و بخش‌های بعدی این پژوهش آمده است، برگرفته از کتاب درایة الحدیث اثر شادی نفیسی است.

سند متصل، اطمینان به صدور سخن از معصوم علیه السلام را افزایش می‌دهد. این مطلب برای متأخران که نسبت به متقدمان قراین کمتری در اختیار دارند، از اهمیت بیشتری برخوردار است. در شناسنامه حدیث انواع انقطاع‌ها از نظر محل، تعداد یا نوع افتادگی و تعلیق در سند بررسی می‌شوند.

۴-۳-۳. بررسی تفاوت‌ها در نقل سند

تفاوت در اسناد همیشه گویای افتراق آن‌ها از یکدیگر نیست. گاه برخی واژگان در طول زمان، سهواً یا عمدتاً دچار دگرگونی شده‌اند. بنابراین، ممکن است برخی اشکالات وارد بر سند از قبیل نبود اتصال یا مجهول بودن راوی، از خود سند نبوده و ناظر بر اتفاقات بیرونی، همچون اشتباه مستنسخان یا نویسندگان و... باشد. بنابراین، برای دستیابی به سند اصلی، لازم است تغییرها و جابه‌جایی‌ها کشف و اصلاح شوند که این مؤلفه متولی همین موضوع است.

۴-۳-۴. عطف در سند

گاهی در اسناد، راویان به یکدیگر عطف شده‌اند که از آن به «تحویل» یا «حیلولة» تعبیر می‌شود. این نشان می‌دهد که یک حدیث از چند طریق و به واسطه راویان مختلف گزارش شده است. عطف‌ها گاهی میان راویان هم طبقه و گاهی میان راویان غیرهم طبقه است. جداسازی این اسناد به وسیله آشنایی با دانش طبقات صورت می‌پذیرد.^۱

۴-۳-۵. سند بازسازی شده

پس از بررسی وجود احتمالی اضممار، انقطاع، عطف یا هر نکته و اشکال دیگری در مؤلفه‌های قبلی مرتبط با سند، در این مؤلفه باید به ترمیم یا تصحیح سند پرداخت و آن را در حد امکان بازسازی کرد. گاه می‌توان با استناد به احادیث قبلی موجود در منبع، حدیث مورد نظر را از حالت اضممار یا تعلیق خارج کرد یا با بررسی راویان هم طبقه یا شناخت مشایخ و شاگردان، اسناد معطوف به هم را از یکدیگر جدا کرد. بازسازی اسناد در شناسنامه حدیث یکی از مؤلفه‌های مهم به شمار می‌رود.

۴-۳-۶. راویان و توصیف ایشان

اسنادی که در مؤلفه‌های پیشین بررسی شد، از زنجیره‌های به هم پیوسته یا از هم گسسته

۱. برای بررسی تفصیلی انواع عطف در سند، رک: سندشناسی، ص ۱۱۴ - ۱۱۹.

راویانی تشکیل شده است که شناخت زمان حیات، بررسی اوصاف و عملکرد به جای مانده از فعالیت علمی ایشان، نقش مهمی در اعتبار حدیث دارد. بر همین اساس، در این مؤلفه باید به شناخت راویان و جایگاه علمی، دینی و اجتماعی آنان همت گماشت. نام، کنیه، نام پدر، لقب، نسب و پدیدآور کتاب بودن راوی و ویژگی‌هایی از این قبیل از گزینه‌های این مؤلفه به شمار می‌روند. برای بررسی اوصاف رجالی راوی از جهت ثقه یا ضعیف بودن، با توجه به وجود دیدگاه‌های گوناگون و متفاوت دربارهٔ راویان، فقط به گزارش رجالیان از آن‌ها بسنده می‌شود.

۷-۳-۲-۴. نوع حدیث بر اساس ویژگی‌های ساختاری و ظاهری سند

ویژگی‌های ساختاری و ظاهری اسناد، کارکردهای متفاوتی دارند. برخی از این ویژگی‌ها می‌توانند در میزان اعتبار احادیث مؤثر باشند. برای نمونه، احادیث عالی‌السند که ساختار سندی کوتاه‌تری دارند، از آن جهت که احتمال روی داد خطا و اشتباه در آن‌ها کمتر است، همواره نظر حدیث‌پژوهان را به خود جلب کرده‌اند.^۱ گاهی هم این ویژگی‌ها تنها بیانگر خصوصیتی است که در کل یا قسمتی از سند تکرار شده است. از این گونه اسناد با عبارت «اسناد مسلسل» یاد می‌شود.^۲ همچنین به کار بردن حرف «أو» در ساختار یک سند، بیانگر تردید بین راویان آن است. این تردید اگر بین دو راوی ثقه و ضعیف رخ دهد، در پذیرش یا عمل به آن حدیث تأثیر می‌گذارد.

۸-۳-۲-۴. اسناد دیگر حدیث

ممکن است برخی احادیث دارای اسناد دیگری نیز باشند. بنابراین، آخرین مؤلفه از مؤلفه‌های ناظر بر اسناد حدیث، به جمع‌آوری اسناد دیگر حدیث می‌پردازد. گردآوری تمام اسناد یک حدیث علاوه بر بررسی طرق مختلف آن، در اصلاح اسناد مضمّر، منقطع، مصحّف و کشف تواتر و استفاضه نیز می‌تواند مفید باشد. جستجوی کامل و فراگیر در منابع حدیثی لازمه این گردآوری است. برخی از جوامع حدیثی متأخر شیعه همچون الوافی و وسائل الشیعه با گردآوری و کنار هم قراردادن متون و اسناد مختلف حدیث، کمک شایانی به پژوهشگران در یافتن تفاوت‌ها و ترمیم اسناد کرده‌اند.

۱. برای بررسی اقسام و اهمیت احادیث عالی‌السند، رک: درایة الحدیث، ص ۲۰۳ و ۲۰۴.

۲. برای بررسی اقسام و فایده تسلسل در سند، رک: همان، ص ۱۹۲ - ۱۹۶.

۲-۴. مؤلفه‌های ناظر بر متن حدیث

به نظر می‌رسد اهتمام حدیث‌پژوهان به پژوهش‌های سندی بیشتر از بررسی‌های متنی بوده است. توجه کمتر به متن در پاره‌ای نمونه‌ها، برخی برداشت‌های نادرست از احادیث را در پی داشته است. از این رو، باید در شناسنامه حدیث، به تفصیل مؤلفه‌های متنی حدیث که در فهم دلالت یک حدیث مؤثر است مورد بررسی موشکافانه قرار گیرد. برخی از این مؤلفه‌ها همچون مؤلفه «موضوعات اصلی و فرعی متن حدیث» فراگیرند و برخی دیگر همچون مؤلفه «اعراب‌های مختلف و محتمل» درصد کمی از احادیث را شامل می‌شوند.

۱-۲-۴. موضوعات اصلی و فرعی متن حدیث

موضوع اصلی، موضوع محوری و کلی حدیث است و موضوعات فرعی به جنبه‌های جزئی‌تر و تخصصی‌تر در حدیث توجه دارند. به نظر می‌رسد در فرآیند شناسنامه‌دار کردن احادیث، با بررسی این مؤلفه در تعداد پر شمار احادیث، نتایج مطلوبی به دست خواهد آمد. برای نمونه، این مؤلفه نقش راهنمای دسته‌بندی موضوعی احادیث را بر عهده دارد. این دسته‌بندی، یافتن احادیث مرتبط را در پژوهش‌های موضوعی آسان خواهد کرد.

فایده دیگر این مؤلفه در ترکیب آن با مؤلفه «گوینده اصلی» از دسته مؤلفه‌های ناظر بر اسناد حدیث آشکار خواهد شد که در دانش «تاریخ حدیث» کاربرد دارد. با بررسی موضوعات احادیث در هر بازه زمان می‌توان به گونه‌های حدیثی هریک از معصومان (علیهم‌السلام) و دیگر مسائل تاریخی مرتبط با آن پی برد.^۱

ارتباط این مؤلفه با روایان نیز از جمله نتایج مفید این پژوهش است. بررسی فراوانی یک موضوع در احادیث گزارش شده از یک راوی، علاقه‌مندی یا تخصص وی در آن موضوع را آشکار می‌کند. آثار این شناخت، در مباحث رجالی و دیگر علوم همچون کلام، فقه و تفسیر قابل بررسی است. در جوامع و موسوعه‌های حدیثی همچون بحار الأنوار، وسائل الشیعه، الحیة و میزان الحکمة نمونه‌هایی از این نمایه‌های موضوعی مشاهده می‌شود که هر کدام با رویکرد و هدف خاص مؤلف سامان یافته است و توجه عالمان شیعی به موضوع‌بندی روایات در جوامع حدیثی را نشان می‌دهد.

۱. برای نمونه رک: تاریخ حدیث شیعه (۱)، بخش‌های مختلف کتاب. به عنوان مثال، رک: بخش «گونه‌های معرفتی احادیث امام کاظم (علیه‌السلام)»، ص ۲۶۶.

۲-۲-۴. موضوع حدیث از منظر صاحبان جوامع (بر اساس عناوین ابواب)

حدیث پژوهان متقدم به دلیل فاصله کمتر با عصر صدور، از قراین بیشتری در فهم حدیث برخوردار بوده‌اند. متأسفانه بسیاری از این قراین در گذر تاریخ از میان رفت و دست معاصران از درک آن‌ها کوتاه شد. یکی از راه‌های رسیدن به دیدگاه و فهم متقدمان از محتوای احادیث، توجه به برداشت موضوعی ایشان از احادیث و گزارش آن‌ها در زیر عناوین مختلف است. این مهم از بررسی احادیث مندرج در ذیل ابواب جوامع حدیثی ایشان، همچون کتاب من لا یحضره الفقیه، قابل دستیابی است.

علاوه بر برداشت موضوعی متقدمان، می‌توان از موضوع‌بندی جوامع حدیثی متأخران نیز به نکات سودمندی در فقه الحدیث پی برد. دقت و فهم پدیدآورندگان این جوامع در آثاری چون بحار الأنوار به دلیل گستردگی موضوعات و الوافی به دلیل نوآوری‌های مؤلف در ساماندهی احادیث درخور توجه است.

۳-۲-۴. نوع متن حکایت شده (قول، فعل، تقریر)

همان‌گونه که در توضیح اصطلاحات و در تعریف حدیث گفته شد، حدیث حکایت‌گراز قول، فعل یا تقریر معصوم علیه السلام است. بنابراین، مؤلفه «نوع متن حکایت شده» به تعیین نوع متن حدیث از این منظر اختصاص دارد. هرچند در بیشتر متون حدیثی، گفتار معصومان علیهم السلام گزارش شده است، اما در برخی گزارش‌ها کردار یا تأیید ایشان نیز دیده می‌شود.

۴-۲-۴. سیر تطوّر متن حدیث در منابع نقل‌کننده

برخی متون حدیثی در گذر زمان و فراز و نشیب‌های نقل، با دگرگونی‌هایی مواجه شده‌اند. ضروری است در تحلیل متون حدیثی، این تفاوت‌ها با هدف دستیابی به متن اصیل مورد توجه قرار گیرند. گردآوری نقل‌های گوناگون حدیث در این مؤلفه، زمینه‌پاسخ‌گویی به برخی ابهامات در مؤلفه‌های بعدی همچون تصحیف، درج و... را فراهم می‌آورد.

۵-۲-۴. بررسی واژه‌های دشوار (غریب) یا چند وجهی در متن حدیث^۱

فهم معنای درست واژگان حدیث از مهم‌ترین مراحل فهم حدیث است. چه این واژگان از واژگان دیریاب و غریب باشند و چه از واژگان چند وجهی. برای دریافتن معنای واژه‌های دشوار و غریب می‌توان از دو شیوه تقلیدی و اجتهادی بهره برد. در شیوه اول، با اعتماد به

۱. برخی مؤلفه‌های بخش ناظر بر متن حدیث همچون این مؤلفه، برگرفته از کتاب روش فهم حدیث اثر عبدالهادی مسعودی است.

لغت‌دانان و خبرگان این دانش و مراجعه به کتب ایشان، معنای واژه را درمی‌یابیم. در شیوه اجتهادی نیز در پی تلاشی فراگیر و با استفاده از منابع و قرائین مختلف، خود به معنای واژه مدّ نظر دست می‌یابیم.

در واژگان چند وجهی، سخن از واژگانی است که دستیابی به معنای آن‌ها دشوار نیست، بلکه بیش از یک معنا دارند و از آن‌ها با عنوان «اشتراک لفظی» یاد می‌شود. این واژگان نیز می‌توانند در دریافت مراد گوینده سخن اخلاص ایجاد کنند و به فهم حدیث آسیب برسانند. بنابراین، شناسنامه حدیث، در دو مؤلفه به نام‌های «غریب الحدیث (غریب اللفظ) در متن» و «کلمات چند وجهی و مخّل در معنا» به بررسی این موضوعات در احادیث مختلف می‌پردازد.

۴-۲-۶. احتمالات صرفی و نحوی مختلف در متن حدیث

با تغییر حرکات یا افزودن یکی دو حرف به کلمه اصلی در زبان عربی، کلماتی با معانی متفاوت ساخته می‌شود. این در حالی است که در برهه‌ای از عصر صدور حدیث، حرکت حروف در هنگام نگاشتن متن، نوشته نمی‌شد. بنابراین، توجه به شکل واژه و چگونگی تغییرات آن، از اهمیت فراوانی برخوردار است.^۱ علاوه بر احتمالات صرفی، نقش نحوی واژگان و اعراب‌های مختلف و محتمل آن‌ها در نتیجه‌گیری و برداشت از مفهوم عبارت بسیار با اهمیت است.

بی‌توجهی به احتمالاتی از این دست، ممکن است مراد اصلی گوینده سخن را مخدوش کند. بنابراین، در شناسنامه توسعه‌یافته حدیث دو مؤلفه با عناوین «احتمالات صرفی متفاوت در کلمات متن» و «اعراب‌های مختلف و محتمل (احتمالات نحوی متفاوت)» به این موضوعات اختصاص داده شده است.

۴-۲-۷. توجه به صنایع ادبی در متن احادیث

معصومان علیهم‌السلام همچون دیگران بسته به شرایط در کلامشان از مجاز، استعاره یا کنایه، برای انتقال مفاهیم بهره‌برده‌اند و گاه در سخن خود، کلام دیگران را به کار برده است و به اصطلاح در حدیث از صنعت «تضمین» استفاده فرموده‌اند. بی‌توجهی به این صنایع ادبی در حدیث، خواننده را از درک درست مقصود متن، باز می‌دارد و سبب برداشتی نادرست از حدیث می‌شود.

۱. روش فهم حدیث، ص ۷۴.

دو مؤلفه «مجاز، استعاره یا کنایه در متن حدیث» و «تضمین در متن حدیث» در شناسنامه حدیث به همین منظور آورده شده‌اند تا برداشت مناسب و بهتری از احادیث به دست آید.

۴-۲-۸. بررسی تفاوت‌ها در نقل متن

در مؤلفه «سیرتطور متن حدیث در منابع نقل‌کننده» متون متفاوت یک حدیث پیش روی مخاطب شناسنامه حدیث قرار می‌گیرد. این مؤلفه با بررسی آن‌ها و برخی دیگر از نکات متنی به تحلیل اشکالات پیش آمده در متن حدیث می‌پردازد. درایه‌نگاران اصطلاحاتی همچون تصحیف، درج و ... را برای معرفی انواع تفاوت‌ها در متون حدیثی وضع کرده‌اند که این مؤلفه وظیفه بررسی آن‌ها را برعهده دارد.

۴-۲-۹. آهنگ کلام

این مؤلفه در مؤلفه‌های عمومی پا را فراتر از الفاظ متن می‌نهد و به بررسی آهنگ سخن می‌پردازد. بشر به هنگام سخن گفتن تنها از الفاظ برای انتقال کلام بهره نمی‌برد، بلکه آهنگ سخن، نقشی مهم در مراد اصلی گوینده سخن دارد. گاهی متنی با الفاظی ظاهراً خبری، لحنی پرسشی یا تعجبی دارد و بدون در نظر گرفتن آن الحان، مفهومی غیر از آنچه گوینده قصد دارد، دریافت می‌شود. معصومان علیهم‌السلام نیز در کلام خویش، همچون دیگران از این الحان استفاده کرده‌اند؛ اما ممکن است نبود علائم نگارشی در زمان صدور حدیث، مانع از انتقال آن لحن شده باشد. حدیث می‌تواند خبری، پرسشی، تعجبی، انکاری یا ... باشد.

آهنگ یا لحن حدیث در اکثر موارد به سادگی مشهود و قابل درک است و گاهی نیز تنها در بررسی‌های جامع حدیثی و استفاده از قراین دیگر، قابل دستیابی و حدس است. برای نمونه، شیخ طوسی در کتاب الاستبصار، حدیثی از امام صادق علیه‌السلام نقل می‌کند که در آن، درباره جواز شهادت دادن فرد مُحَرَّم بر ازدواج دوفرد غیر مُحَرَّم پرسیده می‌شود و امام علیه‌السلام در پاسخ، چنین شهادتی را جایز نمی‌داند و سپس در ادامه می‌فرماید

يَجُوزُ لِلْمُحَرَّمِ أَنْ يُشِيرَ بِصَدِّدٍ عَلَى مُجَلٍّ^۱

۱. فَأَمَّا مَا زَوَّاهُ الْحُسَيْنُ بْنُ سَعِيدٍ، عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عِيسَى، عَنِ ابْنِ أَبِي شَجْرَةَ، عَنْ أَبِي ذَكْرَةَ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه‌السلام فِي الْمُحَرَّمِ يُشْهَدُ عَلَى نِكَاحِ الْمُجَلِّينَ. قَالَ: لَا يُشْهَدُ. ثُمَّ قَالَ: يَجُوزُ لِلْمُحَرَّمِ أَنْ يُشِيرَ بِصَدِّدٍ عَلَى مُجَلٍّ (الاستبصار فيما اختلف من الأخبار، ج ۲، ص ۱۸۸).

بدین معنا که فرد مُحَرَّم می‌تواند صید را به فرد غیر مُحَرَّم نشان دهد. این عبارت به صورت جمله خبری، علاوه بر آن که در تعارض با حدیث قبل در همین کتاب است،^۱ ارتباطی با پرسش راوی ندارد. شیخ طوسی در توضیح این تعارض ظاهری، آهنگ و لحن سخن امام علیه السلام را انکاری، و برای آگاه کردن پرسشگر توصیف می‌کند؛ بدین صورت که امام علیه السلام فرموده‌اند: آیا فرد مُحَرَّم می‌تواند صید را به فرد غیر مُحَرَّم نشان دهد؟ بنابراین، شاهد نیز نمی‌تواند شهادت بر ازدواج دیگری دهد. در واقع، اگر جمله امام علیه السلام را استفهام انکاری بدانیم، در تعارض با حدیث قبلی و بی‌ارتباط با پاسخ راوی نیست.

۴-۲-۱۰. بررسی احتمال تعارض

تعارض در بین احادیث برخاسته از عوامل مختلفی است. برداشت نادرست راوی، تقیه و نیز وضع‌های صورت گرفته توسط جاعلان از جمله عواملی به شمار می‌روند که زمینه‌ساز پیدایش تعارض میان روایات هستند. توجه به این دسته از احادیث و دقت در علل پیدایش آن‌ها از مسائل مهم پیش روی حدیث پژوهان است.

در این مؤلفه از شناسنامه حدیث، تنها احادیث معارض با حدیث مورد بحث، معرفی می‌شوند و از پرداختن به حل تعارض و تحلیل آن‌ها به جهت نظرات متعدد و متفاوت حدیث پژوهان اجتناب می‌شود.

۴-۲-۱۱. دیدگاه اندیشمندان درباره حدیث

برداشت‌های عالمان از احادیث در حوزه‌های مختلف علوم اسلامی، می‌تواند افق‌های تازه‌ای را پیش روی حدیث پژوهان قرار دهد. برای نمونه، شیوه برخورد علامه طباطبائی رحمته الله علیه با احادیث تطبیقی و تأویلی یا توجه این مفسر بزرگ به احادیث غیرقابل پذیرش، نظرات و دقت‌های حدیثی و تفسیری مفیدی را در این حوزه در پی داشته است. همچنین شروح فراوان و مفصل نگاشته شده بر بخش اصول کتاب الکافی، حدیث پژوهان را در فهم بهتر احادیث این مجموعه یاری می‌کند. در شناسنامه حدیث، آخرین مؤلفه از مؤلفه‌های عمومی، وظیفه ارجاع به منابعی را دارد که در بردارنده دیدگاه اندیشمندان اسلامی درباره آن حدیث است.

۱. مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ، عَنْ عَلِيٍّ، عَنْ أَبِيهِ وَ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ، عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شاذَانَ جَمِيعاً، عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ، عَنْ حَنْصَلِ بْنِ الْجَحْظَرِيِّ، عَنْ مُنْصُورِ بْنِ خَازِمٍ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: الْمَخْرُومُ لَا يَدُلُّ عَلَى الصَّيْدِ فَإِنْ دَلَّ فَعَلَيْهِ الْفِيْدَاءُ (همان، ص ۱۸۷ و ۱۸۸).

۵. مؤلفه‌های تخصصی

احادیث در موضوعات مختلفی از جمله تفسیری، اعتقادی، فقهی، اخلاقی و ... صادر شده‌اند. می‌توان با بررسی مؤلفه‌های تخصصی مرتبط با آن موضوع به شناخت و فهم بهتری از احادیث دست یافت. در اینجا برای نمونه به بررسی اجمالی دو مؤلفه پرکاربرد از مؤلفه‌های تخصصی احادیث تفسیری می‌پردازیم.

«محدوده مورد تفسیر در قرآن کریم» و «کارکرد حدیث در تفسیر قرآن کریم» دو مؤلفه مهم در حوزه احادیث تفسیری به شمار می‌روند. در حدیث:

فُرَاتٌ قَالَ حَدَّثَنِي الْحُسَيْنُ بْنُ سَعِيدٍ مَعْنَاءَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه وآله كَانَ يُصَلِّي ذَاتَ يَوْمٍ فِي مَسْجِدٍ فَمَرَّ بِهِ مِسْكِينٌ فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وآله هَلْ تُصَدِّقُ عَلَيْكَ بِشَىْءٍ قَالَ نَعَمْ مَرَرْتُ بِرَجُلٍ رَاكِعٍ فَأَعْطَانِي خَاتَمَهُ وَأَشَارَ [فَأَشَارَ] بِيَدِهِ فَإِذَا هُوَ عَلَى [بَنِ أَبِي طَالِبٍ] عليه السلام فَتَرَلْتُ هَذِهِ آيَةً عليه السلام إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ^۱ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وآله هُوَ وَلِيُّكُمْ [مِنْ] بَعْدِي.^۲

مؤلفه نخست را «ناظر بر سوره مائده، آیه ۵۵» و مؤلفه دوم را - که گونه حدیث تفسیری است - «بیان سبب نزول آیه» می‌دانیم. از دیگر گونه‌های احادیث تفسیری که نشانگر کاربرد این احادیث در تفسیر قرآن کریم هستند، می‌توان به این موارد اشاره کرد: تبیین وارثان، توضیح مفاهیم کلیدی، بیان مصداق، تبیین حکمت، تقیید مطلق و تخصیص عام، تبیین متشابهات، تعیین آیات ناسخ و منسوخ، تشریح فضای نزول آیه، نقد تفسیرهای نادرست، احادیث تأویلی و ...^۳ شناسنامه دار کردن احادیث به صورت کامل، مستلزم شمارش و تبیین مؤلفه‌های تخصصی در همه موضوعات حدیثی است.

۶. نتیجه‌گیری

در شناسنامه حدیث - که رسالت اصلی آن، دستیابی به هویت هر روایت به وسیله داده‌های طبقه‌بندی شده است - نتایج ذیل قابل دستیابی است:

در بررسی مؤلفه‌های ناظر بر فضای صدور حدیث با شرایط یا علل صدور حدیث آشنا

۱. سوره مائده، آیه ۵۵.

۲. تفسیر فرات الکوفی، ص ۱۲۴ و ۱۲۵.

۳. رک: تفسیر روایی جامع، ج ۱، ص ۲۵ به بعد. نیز، رک: «گونه‌شناسی احادیث تفسیری؛ از نظریه تا تطبیق».

می‌شویم و دلالت حدیث را با توجه به آن‌ها درمی‌یابیم. با بررسی مؤلفه‌های ناظر بر منابع حدیث، از قدمت و اعتبار منبع و هویت مؤلف آن اطلاع می‌یابیم. همچنین با بررسی مؤلفه‌های ناظر بر اسناد حدیث، گوینده آن، راویان و پیوستگی ایشان، تفاوت در نقل اسناد و ویژگی‌های هر سند را تشخیص می‌دهیم و انتساب حدیث را از نظر سندی به گوینده اصلی آن بررسی می‌کنیم و در نهایت، با بررسی مؤلفه‌های ناظر بر متن حدیث، همچون موضوع متن حدیث، سیر تطور آن در منابع نقل‌کننده، بررسی واژگان، مسائل ادبی و ... راهی به سوی کشف متن اصیل و فهم درست آن می‌گشاییم.

پس از بررسی مؤلفه‌های عمومی، در بررسی مؤلفه‌های تخصصی، نکات مربوط به هر دسته از احادیث به دست می‌آید که در فهم، تحلیل و به کارگیری آن دسته مؤثرند؛ مانند بررسی کارکرد یک حدیث تفسیری در دسته احادیث تفسیری و یا بررسی تعلیل در دسته احادیث فقهی.

در شناسنامه حدیث هر مؤلفه فواید مخصوص به خود را دارا است؛ برای نمونه، توجه به مؤلفه «کارکرد حدیث در تفسیر قرآن کریم»، خواننده را از برداشت و تفسیر نابجای قرآن کریم بازمی‌دارد؛ مانند این‌که اگر کارکرد یک حدیث تفسیری، بیان مصداق برتر در آیه باشد و محتوای آیه بر مصداق دیگر نیز قابل انطباق باشد، آن مصداق برتر را دیگر، تفسیر انحصاری آیه، تلقی نخواهیم کرد.

البته فواید و نتایج تشکیل شناسنامه حدیث تنها مترتب بر خود آن حدیث نیست، بلکه بررسی آماری مؤلفه‌ها، در گستره قابل توجهی از احادیث، می‌تواند فواید علمی متعددی داشته باشد. این پژوهش همچنین یاری‌گر طراحی نرم‌افزارهای حدیثی جدید و یا ارتقای نرم‌افزارهای تولیدشده، برای رسیدن به اهداف بلند حدیث پژوهی است. علاوه بر آن، ساختار ارائه‌شده، خود می‌تواند چارچوبی ساخت یافته پیش روی هر پژوهشگر این حوزه قرار دهد.

تدوین مباحث نظری و نمونه‌هایی که در این پژوهش ارائه شد، تنها آغاز یک مسیر است. مسیری که می‌تواند احادیث پرشمار و پراکنده در منابع حدیثی را سامان بخشد و حدیث پژوهان را یاری رساند.

کتابنامه

قرآن کریم

الاستبصار فی ما اختلف من الاخبار، محمد بن حسن شیخ طوسی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۷ ش.

- تاریخ حدیث شیعه (۱)، سید محمد کاظم طباطبایی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی؛ دانشکده علوم حدیث، چاپ دوم، ۱۳۸۹ ش.
- تفسیر روایی جامع، عبدالهادی مسعودی، قم، سازمان چاپ و نشر دار الحدیث، چاپ چهارم، ۱۳۹۹ ش.
- تفسیر فوات الکوفی، فرات بن ابراهیم الکوفی، تحقیق: محمد کاظم، تهران، مؤسسه الطبع و النشر فی وزارة الإرشاد الإسلامی، ۱۴۱۰ ق.
- درایة الحدیث، شادی نفیسی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی؛ دانشگاه قرآن و حدیث، چاپ نهم، ۱۳۹۲ ش.
- روش فهم حدیث، عبدالهادی مسعودی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی؛ قم، دانشگاه قرآن و حدیث، چاپ سیزدهم، ۱۳۹۸ ش.
- سندشناسی، مهدی غلامعلی، قم، سازمان چاپ و نشر دار الحدیث، چاپ دوم، ۱۳۹۶ ش.
- الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تحقیق: مرکز پژوهش‌های دار الحدیث، قم، دار الحدیث، ۱۴۲۹ ق.
- معجم مصطلحات الرجال و الدراية، محمد رضا جدیدی نژاد، به إشراف محمد کاظم رحمان ستایش، قم، دار الحدیث، چاپ دوم، ۱۴۲۴ ق.
- معجم مقایس اللغة، احمد بن فارس، تحقیق و ضبط: عبد السلام محمد هارون، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ ق.
- منطق فهم حدیث، سید محمد کاظم طباطبایی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ پنجم، ۱۴۰۰ ش.
- الوجيزة فی علم الدراية، بهاء الدین محمد بن الحسین العاملی، مندرج در رسائل فی درایة الحدیث، إعداد: ابوالفضل حافظیان بابلی، قم، سازمان چاپ و نشر دار الحدیث، چاپ چهارم، ۱۴۳۲ ق.
- «آشنایی با مؤسسه فرهنگی دار الحدیث»، محمد محمدی ری شهری، نشریه علوم حدیث، ۱۳۷۵، شماره ۱.
- «کاربرد حدیث و روایت در فهرست و رجال پیشینیان»، احسان سرخه‌ای، علوم حدیث، ۱۳۹۴، شماره ۷۶.

«گونه‌شناسی احادیث تفسیری؛ از نظریه تا تطبیق»، علی‌راد، تفسیر اهل بیت (علیهم‌السلام)، ۱۳۹۳ (سال دوم)، شماره ۱.
 «مخاطب حدیث و نقش آن در شناخت قضایای حقیقیه و خارجیّه»، حسین محققیان و محمدکاظم رحمان‌ستایش، حدیث حوزه، ۱۳۹۵، شماره ۱۳.

پیوست

در انتها، یک نمونه اولیه از ساختار توسعه یافته مؤلفه‌های عمومی که در این پژوهش به آن‌ها پرداخته شد، به صورت یک جا ارائه می‌شود. هر مؤلفه شامل یک شناسه و عنوان اصلی است. برخی از مؤلفه‌ها دارای گزینه‌های متعددی نیز هستند. شایان ذکر است که این فرم را باید پیشنهادی در نظر گرفت که در مرحله اجرا همراه با تغییرات مورد نیاز خواهد بود.

سند و متن حدیث	
مؤلفه‌های عمومی بخش ناظر بر فضای صدور حدیث (مؤلفه‌ها از شناسه ۱-۱ تا ۳-۱)	
شناسه مؤلفه	مؤلفه
۱-۱	زمان صدور
۱-۲	☐ پرسش ☐ حدیث در پاسخ به ☐ نامه صادر شده است. ☐ عرضه حدیث توضیح:
	☐ یک اتفاق بیرونی ☐ یک جریان اعتقادی ☐ حدیث در واکنش به ☐ یک جریان سیاسی صادر شده است. ☐ یک جریان فقهی ☐ یک جریان اجتماعی توضیح:
	☐ حدیث به جهت ☐ تقیه ☐ توبیه صادر شده است. دلیل:
	☐ دیگر اسباب ورود:
۱-۳	مخاطب/ مخاطبان حدیث
مؤلفه‌های عمومی بخش ناظر بر منابع حدیث (مؤلفه‌ها از شناسه ۱-۲ تا ۲-۲)	
شناسه مؤلفه	مؤلفه
۲-۱	کهن‌ترین منبع
	☐ نام منبع: ☐ نام مؤلف:

سند و متن حدیث		
تاریخ وفات مؤلف:		
مذهب مؤلف:		
وصف مؤلف در کتب فهرست و رجال:		
وصف منبع در کتب فهرست و رجال:		
تاریخ تألیف:		
☐ متقدم (تا پایان قرن پنجم)		
☐ متأخر (از ابتدای قرن ششم)		
قرن یا سال تألیف:		
دسترسی به منبع:		
☐ منبع مذکور موجود است.		
☐ منبع مذکور غیرموجود است.	منابع حدیثی دیگر: (تمام منابع حدیثی که از زمان صدور حدیث تاکنون آن را روایت کرده‌اند.)	۲-۲
تشکیک در انتساب کتاب به نویسنده مذکور:		
☐ تشکیک کلی وجود دارد.		
☐ تشکیک جزئی وجود دارد.		
تشکیک در تطابق کتاب موجود با اصل آن:		
☐ تشکیک کلی وجود دارد.		
☐ تشکیک جزئی وجود دارد.		
به ترتیب زمانی:		
مؤلفه‌های عمومی بخش ناظر بر آسناد حدیث (مؤلفه‌ها از شناسه ۱-۳ تا ۸-۳)		
گزینه‌ها یا توضیحات	مؤلفه	شناسه مؤلفه
نام معصوم ﷺ:	گوینده اصلی و نوع سخن براساس آن	۳-۱
☐ قدسی		
☐ مرفوع		
☐ موقوف ☐ مقطوع		
☐ حدیث مُضمَر محل مرجع ضمیر:		
☐ متصل مُسند	نوع حدیث براساس اتصال و انقطاع سند	۳-۲
☐ غیرمتصل (مرسل یا منقطع به معنای عام)		
☐ افتادگی در انتهای سند (مرسل به معنای خاص)		
☐ افتادگی در میان سند (منقطع به معنای خاص)		
☐ افتادگی در ابتدای سند (معلق) ☐ تعلیق		
☐ شبه تعلیق (اشاره ای)	بررسی تفاوت‌ها در نقل سند	۳-۳
☐ معضل		
☐ مرفوع (تصریح به لفظ «رفع»)		
☐ مصخف سندی ☐ دیداری ☐ شنیداری		
☐ مُدرج سندی		
☐ مزید سندی		
☐ مقلوب سندی		

				سند و متن حدیث	
☐ سقط در سند ☐ اضطراب در سند توضیحات:					
☐ عطف عادی (عطف راوی به راوی هم طبقه) ☐ عطف غیرعادی (عطف راوی به راوی غیرهم طبقه)، (حیلوله)، (تحویل) تعداد اسناد معطوف به هم:				عطف در سند	
				سند بازسازی شده (پس از رفع اضممار، افتادگی، عطف و دیگر اشکالات)	
				راویان و توصیف ایشان (جدول شناسایی تمام راویان مذکور و افتاده در سند به همراه ضبط نام آن‌ها)	
☐ مذکور در سند ☐ افتاده در سند ☐ صاحب کتاب				عنوان راوی اول:	
نسب	لقب	نام پدر	نام	کنیه	
منابع وصف اولین راوی در کتب فهرست و رجال:					
☐ مذکور در سند ☐ افتاده در سند ☐ صاحب کتاب				عنوان راوی دوم:	
نسب	لقب	نام پدر	نام	کنیه	
منابع وصف دومین راوی در کتب فهرست و رجال:					
☐ مذکور در سند ☐ افتاده در سند ☐ صاحب کتاب				عنوان راوی سوم:	
نسب	لقب	نام پدر	نام	کنیه	
منابع وصف سومین راوی در کتب فهرست و رجال:					
☐ مذکور در سند ☐ افتاده در سند ☐ صاحب کتاب				عنوان صاحبی:	
نسب	لقب	نام پدر	نام	کنیه	
منابع وصف صاحبی در کتب فهرست و رجال:					
☐ عالی السند به جهت: ☐ مسلسل ☐ تسلسل کامل ☐ تسلسل ناقص ☐ معنعن ☐ در کل سند ☐ در بخشی از سند				نوع حدیث براساس ویژگی‌های ساختاری و ظاهری سند	
☐ سند تردیدی راویان مورد تردید:					
☐ همان یک سند موجود است. ☐ اسناد دیگری دارد.				اسناد دیگر حدیث	

		سند و متن حدیث
نام کتاب و مؤلف: سند:		
مؤلفه‌های عمومی بخش ناظر بر متن حدیث (مؤلفه‌ها از شناسه ۴-۱ تا ۴-۱۴)		
شناسه مؤلفه	مؤلفه	گزینیه‌ها یا توضیحات
۴-۱	موضوعات اصلی و فرعی متن حدیث	
۴-۲	موضوع حدیث از منظر صاحبان جوامع (براساس عناوین ابواب)	نام جامع حدیثی: عنوان باب:
۴-۳	نوع متن حکایت شده	☐ قول ☐ فعل ☐ تقریر
۴-۴	سیر تطور متن حدیث در منابع نقل‌کننده	تفاوت‌ها در منابع مختلف: تفاوت‌ها در نسخ منبع مورد بررسی:
۴-۵	غریب الحدیث (غریب اللفظ) در متن	کلمه غریب: معنا: منبع:
۴-۶	کلمات چند وجهی و مخّل در معنا	کلمه: معنای متناسب با متن حدیث:
۴-۷	احتمالات صرفی متفاوت در کلمات متن	
۴-۸	اعراب‌های مختلف و محتمل (احتمالات نحوی متفاوت)	
۴-۹	مجاز، استعاره یا کنایه در متن حدیث	
۴-۱۰	تضمین در متن حدیث	☐ آیه ☐ حدیث ☐ مثل ☐ شعر متن مورد اشاره: توضیح:
۴-۱۱	بررسی تفاوت‌ها در نقل متن	☐ مصحف متنی لفظی ☐ دیداری ☐ شنیداری ☐ مصحف معنوی ☐ مُدرّج متنی ☐ مزید متنی

		سند و متن حدیث
☐ مقلوب متنی ☐ تقطیع در متن ☐ سقط در متن ☐ اختصار در متن ☐ اضطراب در متن توضیحات:		
	آهنگ کلام	۴-۱۲
حدیث معارض: منبع حدیث:	بررسی احتمال تعارض	۴-۱۳
نام شارح: منبع شرح:	دیدگاه اندیشمندان درباره حدیث	۴-۱۴